

לעשות קיום מ-ריק - שיחה עם מיכה אולמן

מיכה אולמן, אמן ופסל, חתן פרס ישראל לשנת 2009. מוכר בעיקר בפסלי חוצות שיצר, פסלים רדיקליים, שלעיתים נחבאים לגמרי מהעין, נזנחים, נעלמים או נראים "לא פסלים". השיחה הנוכחית תעסוק פחות בעבודתו הייחודית והמקיפה של אולמן, ויותר ב"גוף העבודה" עם קשר לשאלות, מסוימות, שעולות מן הפסיכואנליזה.

השימוש שעושה מיכה אולמן בגוף, בפעולת החפירה, המשיכה שלו לבורות, לפתחים, סביב אלה יעשה ניסיון ללמוד משהו על האופן בו אמנות, ובמקרה הזה, אמן מסוים אחד, "עושה עם הממשי". "הממשי", מושג שטבע לאקאן, הוא מה שחורג מהסדר הסמלי והסדר הדמיוני. הממשי, מה שחורג מהלשון ואין דימוי נגיש כדי לתארו או לייצגו. מכאן שהוא אטום, בלתי נגיש למובן ולפירוש. ככזה, לממשי קשר הדוק לטראומטי, לחור.

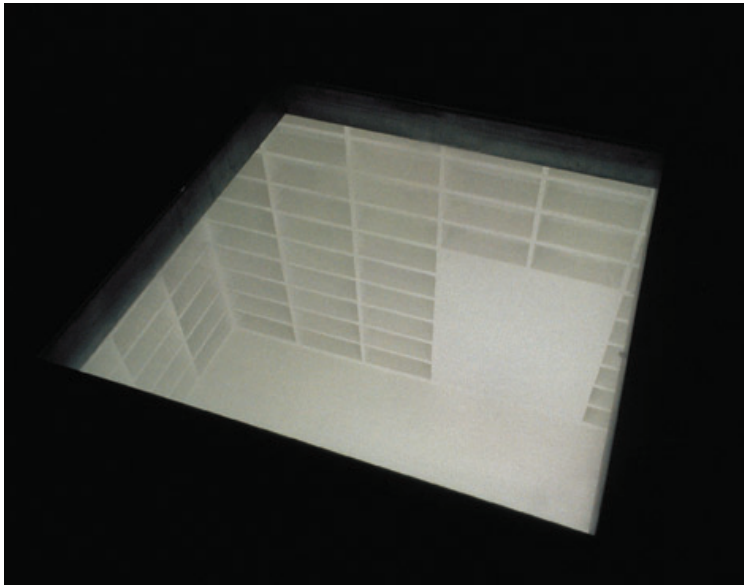
לחור, או לריק, יש קשר הדוק לקיום אומר לאקאן. החור - בניגוד לחסר - מצביע על "העלמות הסדר של המרחב" - זה אחר משוסע, לא אחר שיש בו חסר, אלא, שבמקום של האחר יש חור... "וזה ביחס לחור שישנו קיום... המיקום המדויק של הממשי". (ז'.א. מילר, 2007, "ההוראה האחרונה של לאקאן")

"...עשה טבעת מהחור הזה, מהריק הזה שבמרכז של ההווה שלך. אין לך שכן זולת חור זה שבתוכך, הריק שהוא אתה עצמך". (ז'. לאקאן, סמינר XVI, מהא-חר לאחר, 1968-1969)

אז איך ניגשים לממשי הזה, ואיך "יודעים לעשות איתו" (Savoir faire) ? עם השאלה הזו, ועם הרעיון של לאקאן, שאנחנו לא מיישמים את הפסיכואנליזה על האמנות אלא מאפשרים לאמנות ללמד אותנו, אני מגיעה לפגוש את מיכה אולמן. כמעט 50 שנה שמיכה אולמן חופר באדמה, פעולה שהוא קורא לה "פעולת קריאה". תחילת הדרך ב"פרויקט מצר-מסר"¹ (1972) בו חפר שניים מהבורות הראשונים שלו – אחד בכפר הערבי מסר והשני בקיבוץ מצר. אז החליף את אדמת שני הבורות, כך שהבור בכפר מסר התמלא באדמה מקיבוץ מצר ולהיפך.

¹ דימויים מופיעים בסוף הטקסט.

ב-1975 יצר את בור מדרגות, וב-1980 הסיע אדמה לביאנאלה בוונציה, שם חפר בורות פעורים שבהם שוקעו כסאות בוץ. רבות מיצירותיו כוללות חפירה באדמה והתעסקות עם אדמה וחול, וביניהן: "הבית" ו"יסוד" [2] המוצבות בשדרות רוטשילד בתל אביב. לדוקומנטה בקאסל (1987) בעבודה שקרא לה "Grund" [3] (מילה שמשמעה בגרמנית גם קרקע וגם סיבה) חפר בור שמעליו מעין מכסה 'מרחף' שעליו צומח דשא.

בהמשך הדרך חפר בורות שהלכו ונעשו מוכנים יותר וספחו רבדים קיומיים וחברתיים נוספים. כאלה הם בור הספרייה בברלין (1995) [4] וזה שבעבודה "יום השוויון" (2009) [5], שבה כלא שמיים בבור-קבר תוך משחק בין חשיפות משתנות של אור וצל.

אדמת החמרה האדומה אותה חופר חוזרת אף היא בהתמדה בעבודתו, החל ברישומיו המוקדמים [6] ועד למיצבים מן הזמן האחרון, שבהם זרה חול על ספרים ב"יום חול" (2011) ועל אנשים בטקס

חתונה מאולתרת במיצג "חתונה" (2011) ואז השאיר ושימר את העקבות שהטביעו הספרים או האנשים בחול, כבטכניקת צילום ראשונית הרושמת חללים ריקים.

שיחה

שאלה: העיסוק האינטנסיבי הזה בחפירה, תוכל להגיד עליו משהו?

מיכה: זו משיכה למקומות האלה הריקים. עשרות שנים אני בבורות ובחללים. זה העסיק אותי. הרבה עבודות מתעסקות בזה, סבות סביב הריק הזה, ההעדר, החסר. זה מחבר לי את הכל. התחושה שלי בסופו של דבר, שהכל הופך לדבר אחד. לעבודה אחת. כל עבודה היא פן אחר של אותה עבודה. הכל מתחבר להרגשה הזו של הריק. אני לא יודע להסביר את זה בצורה רציונלית, אני אולי יכול להעלות כל מיני אפשרויות. אבל רק אחרי שאני מרגיש את החוויה אני יכול לנסות להבין את עצמי, להגיד לך את המחשבה.

חמוטל : תגיד

מיכה: אני יכול לנסות לחדד. שמעתי שבעבודה יש יותר שייכות לצד הנשי ופחות לגברי. אני מודע לכך שיש בעבודות שלי צד מיני. מודע לזה, אבל לא מתעסק עם זה. אני מתרגש מבורות. אני לא מבין..

חמוטל: מתרגש מבורות... מתי זה מתחיל?

מיכה: התחלתי לחפור את הבורות המוקדמים בשיכון דן עם אבא שלי. גרנו בשיכון דן ואבא שלי היה חופר בורות בשביל להחליף את אדמת הכורכר, שאי אפשר היה לגדל בה כלום. אחי גד, שמבוגר ממני בארבע שנים, גם הוא אמן, מסביר זאת כך. הכל התחיל עם אבא שלנו.

בהמשך חפרתי בורות בכפר הירוק, שם למדתי בבית ספר תיכון. היו שם כמה בורות שהיו עשויים כל כך טוב שזה קידם אותי לאורווה ואחר-כך לטרקטורים. הייתה לי קריירה מפוארת בכפר ירוק שהתחילה בחפירת בורות. אבל זה בטח לא משהו שהסברתי לעצמי אז. העיסוק באדמה קשור לחקלאות, שהייתה מאוד חשובה באותה תקופה. יש לנו במשפחה מי שמתגוררים בקיבוצים, אגרונומים. אבא שלי רצה לעבוד בחקלאות אך לא יכול היה לממש את זה. אני אהבתי לחרוש ולחפור. אהבתי את הפיזיות. נגיד שזה שייך לבור... אה סליחה. לדור.

אחר-כך למדתי בבצלאל, אבל העיסוק בבורות לא נכח בשנים האלה. אחר-כך נסעתי ללמוד בלונדון רישום ותחריט. שם התחלתי לעסוק בתחריטים. בסוף הלימודים, הצגתי תערוכה של תחריטים שיש בהם חפירה בחומצה חזקה, חפירה לתוך לוח הנחושת. צריבות, שחוררו את הלוח, עם רישומים של שדות. ואז, באיזה שלב כשחזרתי לארץ אמרתי לעצמי, במקום חורים בנחושת אלך ישר לשדה. אעשה חורים ואצלם אותם. התחלתי לחפור. רק לפעמים תיעדתי בצילומים. חפירות גוף, בממד של גוף. האם זה היה צורך? יבואו המומחים וינסו להסביר.

חמוטל: מה זו הפעולה הזו עבורך, לחפור באדמה, לייצר בור. במה זה נוגע?

מיכה: כפסל, אני מנסה להבין את זה עד היום. במקרה החליטו באיזה שלב שאני פסל. היום זה מרתק אותי. אתה חופר וככל שאתה חופר יותר מתגלה החלל הזה; יש גם יותר חומר, מצד אחד, ומצד שני יש יותר ריק. וזה קורה בדופן. בגבול. בין המיכל לבין מה שבתוכו. התלות הזו של המלא והריק. כמו גבול כזה בין לבין. גבול. מקרה גבול. זה כנראה מה שמושך אותי.

חמוטל: ככל שאתה חופר, אתה נוגע יותר ויותר. במה?

מיכה: החומר שלי זה האוויר, ואז על ידי החפירה באדמה אני בונה את האוויר. נוהגים להסתכל על האדמה, אבל אני מייצר חומר שאיננו.

חמוטל: זה מזכיר לי אמירה של לאקאן שטוען בסמינר שלו על האתיקה כי "אמנות מאופיינת בהתארגנות סביב ריק". הוא נותן כדוגמה את הקדר.

מיכה: אמנות מסתובבת סביב ריק. אני לא מבין... המילה 'אין' חשובה. במשך הזמן נעשיתי מודע שאותו הריק של הבור, זה בעצם גם הרווח... כשמדברים יש רווח. רווח בין דברים. כל הקטע של הדיבור התחיל להעסיק אותי.

גם העבודה החדשה בירושלים, בספריה הלאומית, זה הדיבור, הקולות. הכל קשור קצת בדבר אחד... אני מדבר קצת במטאפורות, מהעולם שלי. גם הפה זה סוג של בור, וגם נשימה, שזה הכנסה והוצאה של אויר שמהדהדת לי את החפירה. להוציא את האדמה מחוץ לבור, לעשות מקום, ולהחזיר את האדמה. לתוך הבור להחליף את האדמה.

החומר זה אוויר וריק. אותם החומרים. הקולות זה התקשורת שלנו, לא יותר מזה.

אמרתי לך שהכל מתחבר אצלי לדבר אחד. מתעסק עם בורות, השלכות, סמלים.

חמוטל: אילו השלכות?

מיכה: אני מתכוון שהעיסוק שלי בבורות זו התעסקות בחוויה שלי, במהות שלי כבן אדם.

באופן כללי בור הוא שאלה. עיקר העבודה שלי הן לא התשובות, אלא ניסוח שאלות, ואם אפשר, כמה שיותר טובות. הרווח בינינו, האוויר שבינינו, הוא מערכת היחסים, שאדם מרגיש כל הזמן. גם עם הכיסא שהוא יושב עליו, וגם דיבור, גם שיחה.

החפירה וההוצאה. אותו הריק שהחל אצלי כפסל הפך להיות החומר שאני עובד איתו.

הייתי מוסיף את מה שקודם ראינו... כמה רישומי צל, נושא שאני מאד עסוק בו היום.

בניח הצל יותר מעניין אותי ממה שמטיל את הצל. אבל הוא לא היה מתקיים בלי מה שגורם לו להטיל צל. צל הוא הסתר של אור, הדרך היא דרך השלילה, דיברנו על זה פעם. במאמר של פרויד על השלילה... דרך המינוס להגיע לקיים.

אם הולכים אל הבור, זה מעורר שאלה. **בור כהתחלה או כסוף.**

זה שהוא הסוף זה ברור, אבל הוא גם התחלה?

ואני מאד מאד נמשך למקומות מתחברים, לגבול הזה. מה שהיה הוא שיהיה. הצל איננו. אין כלום. אבל הוא ישנו...

חמוטל: זו הזדמנות לשוחח על אחת העבודות היותר מוכרות שלך, "הספריה הריקה" (1995, ככר בבנפלאץ בברלין). זו עבודה מאד מוכרת, מוערכת. האם ההצלחה שלה הפתיעה אותך.

מיכה: לגמרי. יש לי הרבה פסלים, כמה עשרות בארץ ובמקומות אחרים, שרבים מהם בקושי נראים... וגם... תמיד אני אומר כששואלים אותי, בניח שאני קובע עם מישהו לראות איזה פסל שלי ואותו אדם אומר לי: יופי, אבל איפה הפסל ואני אומר, אתה עומד על הפסל, וגם אז קשה להשתכנע. למשל, "יסוד" בשדרות רוטשילד... ואפילו דברים יותר נסתרים. בדיעבד הבנתי שזה היה נכון לתת רמז. זה לא פשוט לתת רמז בעניינים האלה. הוריי הבינו את הרמז ועלו לארץ בזמן². כל אלה שלא הבינו את הרמזים.... אז אני מתעסק ברמז.

אני איש צללים. נח לי בצל, ועוד רמז שבקושי יראו אותו. אין כלום. ובכל זאת יש משהו.

מבחינתי מה שקרה, הוא ברמה של נס. זה קרה בהדרגה... אבל די מהר. תוך כמה שנים. מבחינתי זה נס. וככל שאני חושב על זה. אני לא מגיע יותר רחוק ממה שאמרת. נוגע במשהו אנושי הייתי אומר. עמוק. אני לא מבין את העבודה הזו.

חמוטל: לא מבין?

מיכה: לא. אני חושב שאני יודע על העבודה הזו יותר מכל אחד. יש שיודעים הרבה מאד. הם יודעים יותר אולי מבחינתם. אבל אני יודע מה שאפשר לדעת. בסוף אני לא מבין. אבל לפי התגובות אני מבין שזה נוגע לאנשים, מבחינתי בצורה מאד מפתיעה, באיזה מקום חשוב. כשהגעתי לראשונה לכיכר, בשלב המחשבה הראשונית על הקמת אנדרטה, היו במקום שלוליות לאחר הגשם. באותן שלוליות השתקפו העננים וראיתי לראשונה דימוי של עשן. גודל הספרייה תוכנן ככזה שיכיל

² הוריו של מיכה אולמן עלו לארץ מגרמניה ב-1933. זו גם השנה שאירעה שריפת הספרים בכיכר בבנפלאץ בברלין, שם ממוקמת האנדרטה. (ח.ש).

בערך 20,000 ספרים, ככמות שנשרפה באותו הלילה (רק כשליש מתוכם היו של סופרים יהודים). פרופורציות החלל הן ארבע פעמים האורך שלי בשכיבה, ושלוש פעמים הגובה שלי, שהיה אז 1.78 מטר.

חמוטל: אמרת שהעבודה נוגעת ב'מקום שחשוב'. יש לך רעיון מהו?

מיכה: הכי רחוק שאני יכול ללכת זו גם החוויה הראשונה שהייתה בי. אחר-כך כל פעם שהייתי בא הייתי מסתכל על זה... כשנגמרה הבנייה, ושמו את הזכוכית ועליה לוח. באתי למחרת בבוקר כרגיל, אתר בניה. היה יום מעונן ונדמה לי שהייתה גם שמש. אני מזיז את הלוח ואני יודע שפעם ראשונה אני אראה אם זה פועל בכלל. איך זה עובד... ואפילו אני זוכר שהזזתי, לא הסתכלתי... מרוב התרגשות. עד שהזזתי לגמרי את הלוח, הסתובבתי, וראיתי. ומה שראיתי זו חוויה שהייתה בי. ראיתי תהום. כמו שלולית. שמיים, עננים. רואים את המדפים אבל הם בשמיים. תהום. זה היכה בי ברמה. התרגשות מאוד מאד גדולה. הייתי לבד. בלילה זה נעלם לגמרי, אפקט הפוך. רואים בדיוק, בלי שום השתקפות. תהום זו מילה שאני מאוד אוהב. מילה ענקית. אין סופית. גם מפחידה. לעמוד על זכוכית זה מפחיד. הפחד ישנו בעבודה. אולי זה זה, לא בטוח. "יוחשך על פני תהום" בראשית א' 2 או במילים של ביאליק "עד כמה עמוקה ואפלה התהום הפתוחה תחתיו ועד כמה יש ממעשה הנס בכל פסיעה בשלום" כיסוי וגילוי בלשון.

אולי זה מתקשר עם מה שדיברנו קודם בצורה יותר רגועה. זה הקצנה של הריק בעצם.

לקח לי שנים טובות להבין יותר טוב... הריק של הספרים שנשרפו ואינם. זה מה שהאנדרטה רצתה, היא פונקציונלית, אנדרטה צריכה למלא איזה משימה או ציפייה של האמן שזכה באיזה תחרות מול רבים וטובים, אז זה עושה את העבודה.

הספרים היו ואינם, ואותם העננים שישנם רוב הימים, וברלין טובה בעננים, אולי ענני עשן. גם אני משתקף. בהם. אולי גם אני. כל זה בשירות האנדרטה.

לימים התברר לי שמה שעובד זו קינה...

אין שם האשמה, אין האשמה, אני לא הלכתי בדרך הזו.

החלל של הספרייה הוא אטום. וצריך להיות כזה.

זה לא קרה לי עם אף עבודה. אולי גם לא יקרה.

חמוטל: בירושלים?³

³ מיכה אולמן עמל בשנים האחרונות בהקמת עבודה שלדבריו כנראה המורכבת ביותר שלו, "אותיות אור", עבודה שהוזמן להכין עבור הספרייה הלאומית בירושלים, (ח.ש.)

מיכה: אין לדעת...

חמוטל: ממש מאחורייך, כרגע, היכן שאתה יושב כאן אצלך בסטודיו לא ניתן להתעלם מהבתים האלה העשויים חול אדום [7] הנה, לא רק בורות... תספר עליהם?

מיכה: הבורות הראשונים, כבר הראשונים, היו בורות גוף. איך אני נכנס לתוך הקרקע. הופיעו כסאות. חפרתי כסאות. ומדרגות. יש עבודה שקיימת היום בכנסיה בברלין. איפה שניצב בית מנדלסון.

ויש עבודה בכנסיה. כנסיית סט. מתיאוס. ובתוך הכנסייה, הכומר הזמין אותי לעשות עבודה, ב-2012, יש בור בתוך הכנסייה, ושבע מדרגות, אדמת חמרה מרמת השרון, ומכוסה זכוכית. זה פיתוח של אחת החפירות המוקדמות האלה, שכבר הופיעו סימנים של בני אדם, או סביבה של בני אדם... רוב האלמנטים שעבדתי איתם. כסאות... כסאות חסרים. כסאות בור, בור כיסא. לצורך העניין בית כיסא. ובתים. ובתי חול כמו אלה שאת מראה עליהם. ומיטות. וחלונות. כלומר, הסביבה של הבן אדם, בלי לתת את הבנאדם עצמו... הייתי משווה את זה קצת לצל. שהיום אני עסוק בו. שהדרך שלי לא ישירה, לא דוגרית... אני לא ישראלי טוב. לא דוגרי אלא דרך עקיפה. אני יותר מתעניין בצל. יותר מתעניין בסביבה של הבנאדם, כמו אתר ארכיאולוגי.

כנראה שאחת הסיבות זו משיכה שיש לי. שוב, אני לא יודע להסביר. שמשאירה לצופה, למבקר. מאחר שאין שום דבר, או מעט מאוד, וגם אני לא בטוח שמה שאני רואה בדיוק... קצת כמו אתר ארכיאולוגי. זה עובד כמו כתב חידה. ההזמנה לצופה, להשתתף. נח לי עם המצב הזה.

חמוטל: אתה כמו משאיר עקבות.

מיכה: עקבות זה דבר שהכי מושך אותי. עוד יותר מצל, ובורות... זה עקבות. מי שמבין בעקבות... יודע המון. הרבה יותר מאתנו, שלא מבינים בעקבות... כמעט הכל יודעים. אני מעדיף את הדרך הזו.

גם דרך יותר שקטה. אני מושך לשקט. ריק ושקט. זה עניין אישי לגמרי.

אה...אחר-כך בתים והאופנים שונים... זו השפה, היא לא לגמרי אבסטרקטית, אני קורא לה פיגורטיבית.

אני עוסק בבנאדם... אבל בסימנים שמראים. או שהיה פה בנאדם... או שיכול להיות פה בנאדם.

מקומות שאני נמשך אליהם.

חמוטל: זו משיכה... אבל בנוסף, יש גם משהו נוסף שאתה לוכד... ואתה עושה.

מזכיר את מה שהזכרתי כשפתחנו את השיחה: "לעשות עם זה". סביב הפתחים, הבורות, האזורים הריקים האלה... אתה עושה איתם... הופך אותם למשהו.

מיכה: מצבים. אני קורא לזה מצבים שבהם הריק זה החומר העיקרי, אבל בשביל לייצר ריק צריך גם חומרים.

את רואה בור. זו צורה בסיסית שהולכת לכל מיני כיוונים בהחלט אנושיים. גם קנה המידה הוא של בנאדם. בעיניי זה פלא ושמחה גדולה שאנשים מצליחים לחוש את החוויה הזו שאני עובר. יותר, פחות, ברוב המקרים זה פחות. זה מצליח איך שהוא לעבוד והתנאי הוא שזה עובד עליי.

אם זה הצליח לרגש אותי. יש פה גם סיכון. ושאלה גדולה. עם כל הכבוד, אז התרגשתי... מה אתה רוצה מאחרים, מה אתה מצפה. זה קורה כל הזמן. לכן באמת בברלין ההתרגשות היא הרבה מעבר למה שציפיתי. כנראה שנגעתי באיזה שהוא עצב.

חמוטל: מעניין מהו העצב הזה...

מיכה: הספרייה שלי, בהיותה ריק, עשויה מחומרים חסיניי אש שלא נשרפים.

מחשבות, רעיונות, רגשות. כל הקיום שלנו. השאלה אם לזה את מתכוונת או שזה פשוט מדי?

חמוטל: מחשבות ורעיונות, זה כן. אבל לדעתי, זה לא בלי קשר לגוף. אתה עושה שימוש בגוף בעבודות שלך... חופר בגוף. מודד בגוף. ולאלה, יש כמו שאתה אומר, ואני מסכימה איתך, קשר לקיום. לאקאן כותב את המילה קיום עם ניואנס: ex-sistence. ה-ex הזה שהוא מדגיש, יש לזה קשר עבורי גם עם העבודות שלך. ה-ex זו אולי החפירה, ההוצאה?

מיכה: זה חוזר לבור... אני מוציא משהו. ואז נהיה מקום למשהו אחר.

הבור מראה לנו קשר בין חומר לרוח... הם קשורים אחד בשני. ברגע שקצת הוצאתי חומר, לשם נכנס רוח. ולהיפך.

גם עקבות זה בורות. קטנים, שטוחים.. רמזים שהיה פה משהו... זה האזור הזה בין הקונקרטי, למופשט.

לפני 10 שנים... הבנתי שהפסיכולוגיה משתוללת בעבודות שלי... התחלתי לעבוד על חלומות, ולראות איך חלומות עובדים. זה פשוט לא יאמן. לא יאמן. התת הכרה שלך... זה פלא. פלא אדיר... ניסיתי להבין... אבל אני לא בטוח שהבנה פה עוזרת. כנראה שלא.

חמוטל: כן... חזרנו אולי לתחילת השיחה שלנו.

מיכה: כן... שלפעמים זה אפילו מפריע.. לכן אני הבנתי את זה, שאני לא מבין.

חמוטל: שנשאר אויר ללא להבין. לא להבין... ולתת לזה לפעול עליך. בלי להבין.

מיכה: בימים האלה אני נאבק מאד קשה... לעשות רישומים של אותיות האור.

אני עובד עם האות. האותיות בירושלים. עבודה מאד קשה.. ולא תמיד זה מצליח.

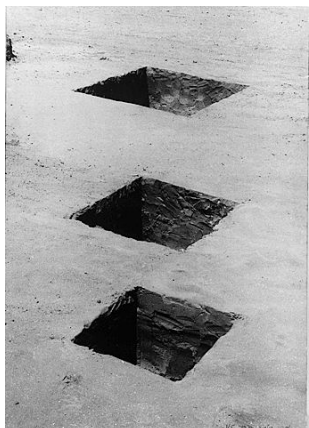
חמוטל: אולי זה מקום טוב לעצור בו?

מיכה: כן... להשאיר אויר.

אוקטובר-נובמבר 2021, רמת השרון,

משוחזרת: חמוטל שפירא

שלושה בורות, 1972

[1] פרויקט מסר-מצר, 1972.

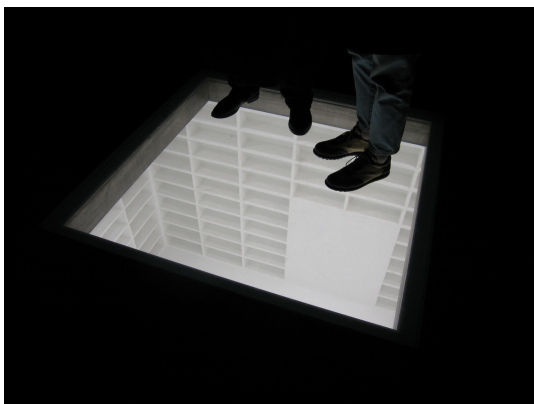
[2] יסוד, 1989, שדרות רוטשילד, תל-אביב, אדמה ובטון

[3] "Grund", 1987, מוזיאון לפיסול, מארל, גרמניה

[4] הספרייה הריקה, 1995, ככר בבן-פלאץ, ברלין

[5] יום השוויון 2005-2009, תצוגת קבע במוזיאון ישראל

שולחן חול, 1992

[6] חלון, 1996, חול חמרה על נייר.

